

Grammatica als spiegel van de maatschappij

Taal ontstaat niet toevallig, en geen enkele godsdienst valt op maagdelijke bodem. Dat is de vaste overtuiging van egyptoloog Rami van der Molen. Hij speurt aan de hand van grammaticale regels in oeroude geschriften naar de ideeënwereld van toen.

“**W**IL je koffie?”, vraagt Rami vanuit de keuken. Op het keukenblad staat een ouderwetse Friese kraantjeskan op een spiritusbrander. Rami draait aan het kraantje, de koffie druppelt in het kopje. De koffiebonen maalt hij zelf. Zijn woning in Zuidlaren staat bol van snuisterijen en gebruiksvoorwerpen uit vervlogen tijden; van schrijfkistjes tot stoofjes. Televisie en computer ontbreken. “Je kunt je beter écht in iets verdiepen. Inzicht komt door veel te lezen.”

Hiërogliefenwoordenboek

Het is het begin van een gesprek waarbij we diep de geschiedenis induiken. En met diep, dan bedoelt Rami ook écht diep: ongeveer 2050 tot 1800 v.d.g.j. Hij is gespecialiseerd in egyptologie en assyriologie. Dat wil zeggen: hiërogliefen en spijkerschrift. Het bewijs daarvan ligt op een smalle tafel in de woonkamer: een vuistdik hiërogliefenwoordenboek

tekst
Hester Stein
fotografie
Carla van Thijn

¹ Naslagwerk op een groot studieboek
² alfabetisch

op zijn naam. Het boek, met 912 pagina's, verscheen in 2000. Vijf jaar later volgde een concordantie¹ – een naslagwerk in twee delen, met beide meer dan 900 pagina's – om met behulp van thema's de lezer wegwijst te maken in de wereld van de hiërogliefen.

Een figuurtje met twee handen in de lucht betekent 'aanbidding', staat er een vogel bij dan is het 'ziel'. Eén poppetje staat voor een vrij man, drie poppetjes zijn een leger. Elke mogelijke tekencombinatie voorziet hij van uitleg. Een monnikenwerk, dat tien jaar duurde. Om het werk af te kunnen maken, besloot Rami van de bijstand te gaan leven. Zijn boeken schreef hij met de hand. Uitgeverij Brill drukte ze precies zo af, onder de indruk van de kwaliteit. De boeken kosten tussen de 400 en 700 euro per stuk. “De rechten heb ik afgestaan”, vertelt Rami met enige spijt in zijn stem. “Ik krijg er dus niets voor. Maar dan nog: van mijn boeken zijn veel meer exemplaren verkocht dan er egyptologen zijn. Kennelijk willen veel mensen graag weten hoe er vroeger werd gedacht over de dood.”

Levenswerk

Rami heeft zijn hiërogliefenwoordenboek gebaseerd op The Egyptian Coffin Texts van de Leidse professor Adriaan de Buck die alle bekende Egyptische grafteksten had verzameld. “Maar een woordenboek als sleutel tot deze teksten ontbrak, laat staan een concordantie. Mensen waren er jaren mee bezig om dergelijke teksten te kunnen begrijpen.” Rami maakte er zijn levenswerk van om de verzameling van De Buck lexicografisch² te ordenen.

Waarom vind je het zo belangrijk dat mensen teksten die duizenden jaren oud zijn kunnen lezen?

“Het zijn de belangrijkste literaire teksten van het klassieke Egypte. Door deze teksten te bestuderen, begrijp je meer van de grammatica, de taalkundige structuren en de toen bestaande denkbeelden. Door de teksten uit het oude Egypte te bestuderen, leer je bijvoorbeeld ook meer over de tijd van Tenach.”

Wat waren dan die denkbeelden?

“Schrift betekende iets anders. Bij ons zijn woorden een medium om iets over te brengen, maar in de vroegere tijden, zo'n drieduizend jaar geleden, waren woorden en letters levende 'wezens' met sterke krachten. Sommige feiten mochten daarom niet bij naam worden genoemd, want als je dat wel deed, kon het opnieuw gebeuren. Als mensen bijvoorbeeld schreven over ziekte, dan konden ze met het schrijven van dat woord ook de ziekte tot leven wekken. Om dat te voorkomen gebruikten ze bepaalde 'technieken' in de taal. Dat mechanisme zie je terug bij de oeroude talen. In de oudste teksten in het spijkerschrift staan de tekens nog rechtop, maar werden snel daarna op hun 'rug' gelegd. Dat is niet zomaar gedaan, daar zit een idee, een geloof achter. Het was een manier om tekens 'onschadelijk' te maken: ze waren 'in slaap' of 'dood' en konden niet meer bewegen. Of men koos voor een eufemisme.”

Kun je een voorbeeld noemen?

“In het Soemerisch werd een koning gebeten door zijn 'schoen'. Uit de context blijkt dat hij gebeten werd door een slang in zijn voet. Maar men wilde dat feit niet opschrijven, bang dat het nog een keer zou gebeuren. Zoveel macht schreven ze woorden toe. In het Egyptisch werden hele zinnen 'dood' gemaakt. Dan werd aan het begin en het einde van een zin een 'w' geschreven: of een teken van een kwartel. In het dodenrijk kon zo'n zin geen kwaad meer doen. Overigens zie je van dat geloof in de kracht van taal ook nog wel iets terug in onze tijd. Niet zo lang geleden noemden we een ziekte als kanker niet bij de naam, maar noemden het 'K' - ook een manier om het onheil te bezweren via de taal.”

Beschouwden Egyptenaren de teksten op sacro-fagen ook als magisch?

“Ja. Ze geloofden dat hoe meer de teksten op de sacrofagen op de originele spreuken leken, hoe sterker het magische effect zou zijn. Die originele spreuken vind je in de pyramide-teksten, zo'n 3700 jaar v.d.g.j. De Egyptische taal veranderde in de loop der tijd, maar men hield voor deze spreuken vast aan de oeroude schrijfwijze. Het waren magische spreuken, die moest je niet veranderen. En die magie gold ook na de dood. De teksten op en in de grafkisten kun je zien als routebeschrijvingen

Om het werk af te kunnen maken, besloot Rami van de bijstand te gaan leven.

Tien jaar werkte hij aan een vuistdik hiërogliefen-woordenboek.

'Door de teksten uit het oude Egypte te bestuderen, leer je ook meer over de tijd van Tenach'

voor de overledene. Er staat wat en wie ze na hun dood kunnen tegenkomen. Zo werd de overledene eerst gewogen door een rechtbank - denk aan een heksenwaag. Werd iemand te licht bevonden, dan werd hij meteen opgegeten door een monster. Liep de weging positief af dan kon de man of vrouw - met hulp van de goden - door naar het 'Veld der zaligen', oftewel het paradijs. Maar onderweg daarnaartoe trof degene poortwachters. De overledene moest dan zeggen: 'Ik ken jouw naam, dus je moet mij doorlaten'. Die zin stond zo op de sarcofaag. De behulpzame goden zouden de overledene dan zachtjes de naam influisteren. Het geloof was dat als je iemands naam kende, je ook bij machte was om degene te vervloeken. Dus liet de poortwachter je dan door.”

Het was niet vanzelfsprekend dat je egyptoloog werd. Uit wat voor gezin kom je?

“Ik groeide op in een arbeidersgezin dat gehavend uit de Tweede Wereldoorlog was gekomen. Mijn vader had in het verzet gezeten en stierf niet lang na de oorlog. Mijn moeder bleef berooid en getraumatiseerd achter. Ik ging naar de ambachtsschool om zo snel mogelijk aan het werk te kunnen. Daar leerde ik stap voor stap te werk te gaan. Heel praktisch. Ik werd eerst huisschilder en 's avonds volgde ik de opleiding tot chemisch analist. Studeren deed ik graag. Op mijn vijftienvijftigste ging ik naar Israël. Daar besloot ik Joods te worden.”

Kun je je band met Israël verklaren?

“Mijn ouders waren vroeger goed bevriend met de familie Cohen, die ook in Zuidlaren woonde. Zij zijn vermoord. Die band heeft veel invloed gehad op mijn leven. Maar waarom ik zelf Joods wilde worden? Het systematische van het Jodendom past bij mij. Maar is het daarmee gezegd? Orthodoxe Joden zoeken niet naar een verklaring. Die zeggen: 'jij hebt dat helemaal niet zelf beslist. God heeft het zo geregeld. Dat vind ik een fantastische uitspraak. Dan hoef ik niet allerlei redenen te bedenken waarom ik die keuze heb gemaakt.’”

Hoe zag je leven er in Israël uit?

“Ik ging het leger in en vond daarna een baan als analist in het Hadassah-ziekenhuis en op het Israëliisch Nationaal Herbarium. Maar ook hier begon het te kriebelen: ik wilde graag studeren aan de Hebreeuwse Universiteit. Van de universiteit kreeg ik geen toestemming om drie studies te doen, tenslotte werkte ik ook halve dagen. Ik vroeg hen of ze me tegen konden houden. Dat was niet zo. Dus schreef ik me in voor egyptologie, assyriologie en archeologie en studeerde cum laude af. Daarna wilde ik een woordenboek maken van sarcofaagteksten die in die tijd door professor De Buck waren verzameld. Maar een plek in de academische wereld was niets voor mij: er was zoveel concurrentie. Ondertussen werd

ik wel iedere drie, vier maanden opgeroepen voor het leger, ook met de feestdagen, want een gezin had ik niet. Dus keerde ik na dertien jaar terug naar Amsterdam.”

Wildestu niet in Nederland promoveren?

“Dat kon aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Maar ik wilde een compleet hiërogliefenwoordenboek maken. Dat was volgens de hoogleraar niet mogelijk. Ik besloot het dan maar zelf te doen, zonder te promoveren. Rond die tijd ging de gezondheid van mijn moeder achteruit en ik besloot bij haar in te trekken om voor haar te zorgen. Dus zat ik in de avonduren op zolder, met het werk van De Buck op mijn bureau. Na tien jaar was het project af.”

Inmiddels ben je bezig met een nieuw boek, waarin jij je bezighoudt met de overeenkomsten tussen de grammaticale regels in het Oud-Egyptisch, Akkadisch-Soemerisch en het oud-Hebreeuws. Wat drijft jou om je daarin te verdiepen?

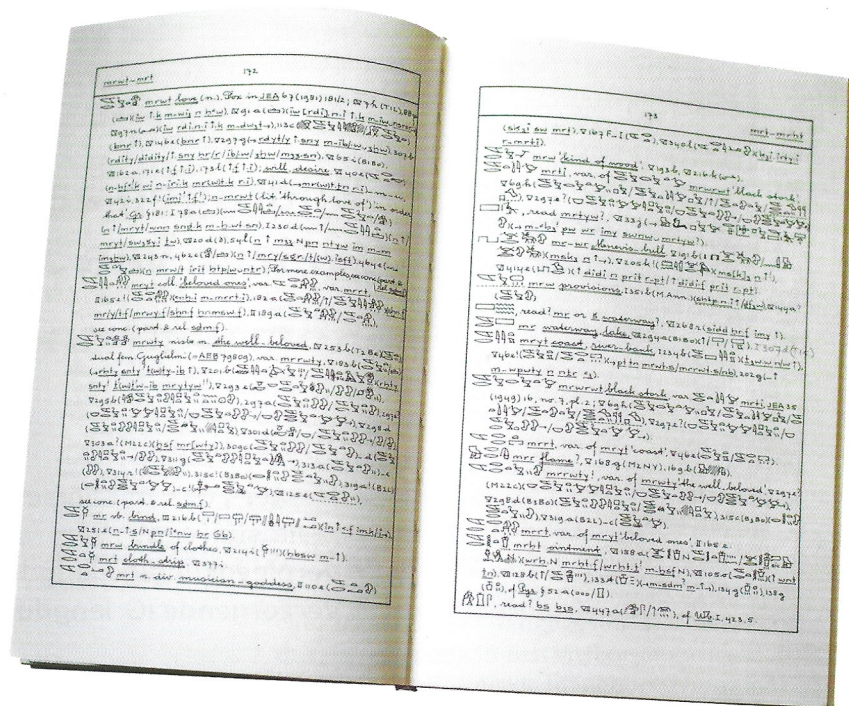
“Als chemisch analist kom ik uit de wereld van de natuurkunde waar alles via wetten verloopt. Ik geloof dat die wetten er ook zijn voor die talen. Er móet een gedeelde basis zijn om te kunnen communiceren. Taal ontstaat niet zomaar, net als godsdienst. Ik wil achterhalen waardoor het ontstaat, wat de oorsprong is van beelden die ons in de taal worden aangeleerd. De grammatica helpt mij daarbij.”

Hoe helpt grammatica dan?

“Toen ik de sarcofaagteksten bestudeerde, zag ik dat woorden op twee verschillende manieren werden geschreven. Dat mechanisme ontdekte ik ook in het Soemerisch-Akkadisch, de taal van het vroegere Babylonië en Assyrië. Dan hebben we het over de tijd vóór het Hellenisme. Mijn hele leven draait om: Waarom staat een woord daar? Waarom is een woord zo geschreven? Welk mechanisme zit daarachter? Ik heb veel woorden gegroepeerd. Ik keek bij elk woord naar de context en de grammaticale schrijfwijze. Wat zegt die context? Zo ontdekte ik de contouren van twee ‘taalwerelden’: een mannelijke, zichtbare wereld en een vrouwelijke, verborgen, onzichtbare wereld, elk met een eigen grammaticale schrijfwijze. Die werelden worden in de teksten ook aangeduid met specifieke tekens.”

Wat bedoelt je met zichtbare en onzichtbare werelden?

“De zichtbare wereld is die van de man. Daar vind je alle eigennamen, van dieren, voorwerpen en mensen. Het is de wereld van het ‘doen’. De mannelijke wereld heet in het Soemerisch ‘ki’, in het oud-Hebreeuws ‘kol’. De onzichtbare wereld is die van de vrouw. Daar vind je grammaticaal géén enkelvoud en meervoud, maar alleen collectieve woorden zoals nacht, ziekte, dood, leven en toekomst. Die wereld wordt in het oud-Hebreeuws

Eén poppetje staat voor een vrij man, drie poppetjes zijn een leger: elke mogelijke tekencombinatie voorziet hij van uitleg.

‘beschreven’ als ‘bi’ en later zoals in het Egyptisch ‘min’. Beschreven is eigenlijk niet het juiste woord, de tekens zijn verwerkt in woorden. De woorden uit deze onzichtbare wereld beginnen vaak met ‘m’, ‘w’ of ‘b’, die we nu kennen als voorzetsels.”

Wat kun je met deze kennis?

“Het geloof in het bestaan van deze twee werelden werpt een ander licht op hoe we iets kunnen begrijpen. Neem het woord beresjit of birisjit. ‘Bi’ geeft aan dat het woord ooit behoorde tot de onzichtbare, vrouwelijke wereld, als tegenhanger van de zichtbare, mannelijke wereld. Daarmee krijgt birisjit niet de betekenis van scheppen, zoals wij vaak denken. Want scheppen hoort bij de zichtbare wereld. Hier betekent het dan: ‘ik plan een wereld’. Voor het daadwerkelijk maken van de schepping, worden dan weer woorden uit de mannelijke wereld gebruikt: oseh עשה, oftewel ‘la-asot לעשות’: doen of maken.”

Ken je nog een voorbeeld van de twee taalkundige werelden in de Tenach?

“Jazeker. De onzichtbare wereld is, zoals ik eerder zei, collectief. Je vindt daar alleen soortnamen en géén eigennamen. Sporen van deze taalwerelden zie je her en der in de Tenach. Als God iemand’s nachts roept, antwoordt degene niet met zijn naam, maar ‘Hineni’, oftewel: ik ben een levend wezen. De nacht hoort namelijk bij de onzichtbare wereld. Sarah praat met Abraham over ‘haar slavin’. Ze bedoelt Hagar, maar noemt haar naam niet. Waarom doet ze dat niet? Omdat dit zich afspeelt in de onzichtbare vrouwenwereld waar alleen het collectief-slavin- wordt gebruikt. Dat zie je ook bij de vrouw van Potifar, die Jozef ‘de Joodse man’ noemt. In oude oosterse culturen in India en Indonesië komt het nog voor dat vrouwen de

‘Zo’n drieduizend jaar geleden, waren woorden en letters levende ‘wezens’ met sterke krachten.’

namen van mannelijke familieleden niet mogen uitspreken. Dan wordt het bijvoorbeeld: ‘De oom draagt een jas.’”

Waarom was er een scheiding tussen de zichtbare en onzichtbare wereld?

“Om chaos te voorkomen; een duidelijke orde in de wereld is belangrijk. Sommige zaken móesten in het verborgene blijven, in die onzichtbare wereld. Omdat teksten als magisch werden gezien, mocht je ook niet zomaar woorden uit die verborgen wereld benoemen in de zichtbare wereld.”

Hoe kon je dan een woord als ziekte of dood toch gebruiken?

“Een woord of feit kon ‘krachteloos’ worden door een eufemisme te gebruiken, zoals met de slang en de schoen. Of er werd juist gekozen voor een vreemde tegenstelling. Zo staat in de Tora: **הַשֶּׁמֶשׁ בָּאָה** over het ondergaan van de zon: ‘Hasjemesj ba’ah’ betekent: ‘de zon komt’. Zo wilde men grammaticaal voorkomen dat de zon voorgoed zou ondergaan en zou verdwijnen. Een andere manier was het kiezen voor een specifieke schrijfwijze. In de Tenach zie je dat namen uit de onzichtbare wereld grammaticaal werden ‘overgeheveld’ naar de zichtbare wereld. Dat deden ze door aan het einde een letter toe te voegen: een **ה**. Zo’n 95 procent van de vrouwennamen in Tenach eindigt op een **ה**. Dat is niet zonder reden. Door die toevoeging werd de vrouw naar de zichtbare wereld gebracht.”

Wat maakte het uit in de oudheid tot welke wereld iets behoorde?

“Heel veel! Die zienswijze had veel consequenties, zeker voor vrouwen. Vrouwen hoorden namelijk thuis in de onzichtbare wereld. Dat betekende ook dat ze geen juridische status hadden; ze waren eigendom van de man. Als je een vrouw iets aandeed, deed je in feite niks verkeerd. Ja, wellicht moest je een schadevergoeding aan de familie betalen, maar niet aan de vrouw zelf.”

*Waar staat de **ה** voor?*

“Ik ben ervan overtuigd dat dit teken voor ‘leven’ staat. Het geeft ‘leven’ aan de vrouw. Daarmee werd in de grammatica duidelijk dat de vrouw zichtbaar was en dus ook een juridische status had. Kijk, de taal uit die tijd is zó ontzettend oud, dat je soms te maken krijgt met aannames. De reden dat ik denk dat **ה** voor leven staat, is omdat het de oudste letter is die we in de geschriften tegenkomen. Het is dus eigenlijk de basis van onze taal. Het leven is de basis van ons bestaan, dus waarom zou je dat niet terugzien in de taal? De **ה** werd op veel plaatsen gebruikt, om het levende karakter van een woord te benadrukken. Later verandert dit in de **ח** van het lidwoord, waardoor de namen bepaald worden.”

‘Mijn hele leven draait om: Waarom is een woord zo geschreven? Welk mechanisme zit daarachter?’

‘Mosjé geeft vrouwen een juridische status en dat zie je terug in de grammatica.’

Rami van der Molen
(1942)

A Hieroglyphic Dictionary of Egyptian Coffin Texts
(2000)

An Analytical Concordance of the Verb, the Negation and the Syntax in Egyptian Coffin Texts, volume 1 en 2 (2004)

Wie gaf vrouwen een juridische status?

“Mosjé was een van de eersten die zich hiervoor sterk heeft gemaakt. In het Egypte van zijn tijd mochten vrouwen al erven. In Bemidbar 27, 1-11 staat dat de dochters van Tselofgad vragen om hun vaders erfenis. Mosjé stemt daarmee in en daarmee zijn vrouwen niet meer onzichtbaar. Dat lees je terug in de grammatica. De namen van de dochters eindigen allemaal op een **ה**. Je ziet jammer genoeg niet de grammaticale overgang van de ene schrijfwijze van een naam naar de andere, bijvoorbeeld Noa naar Noah.”

*Wordt een overgang naar de zichtbare wereld altijd gemarekerd met de toevoeging van die **ה**?*

“Grammaticale regels worden niet consequent doorgevoerd. Neem Adam, geschreven als ‘ha-adam’, oftewel: de mens. Met deze ‘ha’ aan de voorkant van een woord wordt grammaticaal het collectief aangegeven. Dat betekent dus dat de mens in een verborgen wereld leeft. Na het paradijs wordt hij een individu, met een eigen naam. Je zou verwachten dat hij ‘ha’ definitief zou verliezen, maar dat is niet zo: hij heet wisselend Adam en ha-adam. Waarom de mens dan niet een **ה** achter zijn naam krijgt, zoals bij veel vrouwen in de Tenach? Dat woord is al bezet: **אָדָם** -‘adam-ha’ staat voor aarde. Maar het feit dat de regels niet consequent worden doorgevoerd, betekent niet dat mijn theorie niet klopt. Je vindt altijd uitzonderingen. Overigens hoeven mensen mijn theorie niet voor zoete koek te slikken. Ik hoop vooral dat anderen mijn visie verder gaan uitzoeken.”

Kun je met deze ‘bril’ nog objectief naar verhalen uit die oude tijden kijken?

“Al die oude verhalen zijn symbolisch! Men wilde oude kennis van generatie op generatie doorgeven en die kennis werd in mythes gegoten. Het is aan ons om te ontdekken wat erachter zit.”

Wat brengt dit onderzoek je?

“Als je je lang over deze teksten buigt, krijg je innerlijke rust. Je ziet dat mensen duizenden jaren geleden met dezelfde vraagstukken bezig waren als wij nu: bijvoorbeeld hoe onheil te voorkomen. Er is niets nieuws onder de zon.”

Vertel je wel eens in de kille over deze oerverhalen en de grammatica?

“Ik eet van twee walletjes: ik ben lid van de orthodoxe gemeente in Groningen en ik ga naar de Progressief Joodse Gemeente Noord-Nederland. In beide gemeentes gaat het om relatief jonge tradities en verhalen. Dat vind ik prima. Ik heb geen behoefte om ze te wijzen op veel oudere verhalen en denkbeelden. De liberalen staan wel meer open voor andere interpretaties. Maar ik wil geen betweter zijn. Ik kan niet zeggen dat mijn beeld van de ideewereld van de oudheid meer waarde heeft dan de moderne verhalen.”